

میکانیسم قضایی حل اختلافات بین المللی

نویسنده: پوهنیار محمد فریدون سروش

چکیده

اختلافات حقوقی ناشی از جنگ جهانی اول سبب شد تا محکمه دایمی بین المللی عدالت به عنوان نخستین نهاد قضایی بین المللی در سال ۱۹۲۰ به منظور رسیده گی به این اختلافات تأسیس گردد. با سقوط جامعه ملل و شکل گیری سازمان جدیدی به نام ملل متحد، محکمه دایمی بین المللی با ساختار جدیدی به عنوان یکی از ارکان اصلی سازمان ملل متحد در چارچوب منشور ملل متحد پیشبینی گردید. محکمه مذکور عالی ترین مرجع قضایی حل و فصل مسالمت آمیز اختلافات کشورها در سطح جهان تلقی می گردد و از صلاحیت ترافیعی خویش در خصوص حل اختلافات حقوقی دولت ها استفاده می نماید. مزید برین محکمه مذکور با استناد به صلاحیت مشورتی خویش برای سازمان های بین المللی نظر یا مشورت حقوقی می دهد. محکمه بین المللی عدالت از ۱۵ تن قاضی که نماینده نظام های معتبر حقوقی جهان اند تشکیل شده و به حیث میکانیزم قضایی حل اختلافات بین المللی عمل می نماید.

کلمات و عبارات کلیدی: محکمه بین المللی، دولت‌ها، اختلافات حقوقی، حل و فصل، نظر مشورتی، ترافعی، قاضی.

مقدمه

محکمه بین المللی عدالت معروف به دادگاه جهانی، رکن اصلی سازمان ملل متحد است که مقر آن در کاخ صلح شهر لاهه در کشور هلند واقع شده است. رسیده گی به اختلافات قانونی میان کشورها که به این محکمه ارجاع می شوند. همچنین ارائه نظر مشورتی در پاسخ به سوالات حقوقی سازمان های بین المللی، آژانس های تخصصی سازمان ملل و مجمع عمومی ملل متحد از وظایف اصلی این نهاد است.

تا قبل از تأسیس نهاد قضایی بین المللی، مطابق عرف بین المللی اختلافات ناشی از نقض قواعد بین المللی توسط کشورها از رهگذر داوری و حکمیت بین المللی حل و فصل می شد. هرچند رسیده گی به اختلافات حقوقی کشورها توسط داوری و حکمیت تا حدی از میزان اختلافات کاسته و زمینه را برای شکل گیری قواعد حل و فصل اختلاف مساعد ساخته بود؛ اما به دلیل عدم وجود ضمانت اجرایی لازم جهت تطبیق فیصله های داوری گاهی طرفین اختلاف از پذیرش حکم داوری امتناع ورزیده اند و اختلاف کما فی السابق ادامه می یافت.

جامعه بین المللی از نیمه دوم قرن بیستم به این طرف در نتیجه جهانی شدن اقتصاد و تکنولوژی و گسترش روز افزون مناسبات بین المللی شاهد بروز اختلافات بیشتری در زمینه های مختلف اعم از تفسیر و اجرای معاهدات و کنوانسیون های بین المللی می باشد. طبیعی به نظر می رسد که با بسط روابط سیاسی و افزایش سطح تبادلات اقتصادی نیاز به ساز و کارهای مختلفی از جمله وجود نهادهای مستقل، بیطرف، سریع العمل و کارآمد برای حل و فصل اختلافات از هر زمان دیگری بیشتر حس می گردد.

با توجه به حجم بالای اختلافات میان کشورها طی چند دهه گذشته مراجع متعددی برای حل و فصل دعاوی بین المللی ایجاد شده اند که با توجه به اساسنامه و فلسفه وجودی آنها موضوع و حیطه صلاحیت هر یک از دیگری متفاوت است. از جمله این مراجع می توان از محکمه بین المللی دایمی، محکمه بین المللی حقوق دریاها، محکمه عدالت اروپایی و غیره نام برد. در کنار مراجعی که تذکر رفت یک سری مراجع قضایی تخصصی تر برای رسیده گی به موضوعات مختلف اعم از مسایل حقوق بشر، جنایات جنگی، محیط

زیست، امور هوا و فضا، اینترنت و تجارت الکترونیک عرض وجود کرده اند. این روند مبین اهمیت روز افزون موضوع دعاوی بین المللی است.

تاریخچه محکمه دایمی بین المللی عدالت

پیدایش محکمه بین المللی عدالت از جمله مواردی بود که به عنوان ضرورت انکار ناپذیر در ماده چهارم سند تأسیس سازمان جامعه ملل به آن اشاره و تأکید شده بود. (موسی زاده؛ ۱۳۸۶: ۱۶۷) کشور های مؤسس جامعه ملل با توجه به اختلافاتی که بعد از جنگ جهانی اول به میان آمده بود کشورهای عضو را ترغیب به تأسیس یک مرجع قضایی بین المللی نمودند؛ بناءً دو سال بعد از تشکیل جامعه ملل، محکمه دایمی بین المللی عدالت در کاخ صلح لاهه شکل گرفت. محکمه مذکور طبق اساسنامه آن دارای پانزده قاضی انتخابی بود که هر یکی از آنها از نظام های حقوقی معتبر دنیا نماینده گی کرده و برای مدت نه سال توسط شورا و مجمع عمومی جامعه ملل انتخاب می شدند. (بیگدلی؛ ۱۳۸۷: ۵۲۱)

برای شناخت بیشتر محکمه دایمی عدالت بین المللی که جای خویش را به محکمه بین المللی عدالت فعلی به عنوان رکن اصلی سازمان ملل متحد داده است لازم است تا بین دو محکمه یک مقایسه مختصری داشته باشیم.

هر دو محکمه در موارد ذیل با هم وجوه اشتراک داشته اند:

- هردو پس از جنگ جهانی، جهت حل مسالمت آمیز اختلافات بین المللی ایجاد شده اند.

- ماهیت کار هر دو محکمه یکسان است؛ یعنی مرجع قضایی دانسته شده و با داوری متفاوتند.

- هر دو محکمه دارای دو نوع صلاحیت (ترافعی و مشورتی) بوده اند.

- رجوع به هردو محکمه برای صدور رای ترافعی، فقط برای دولت های درگیر محدود و محصور خواهد بود.

- آرای مشورتی را معمولاً به تقاضای سازمان های بین المللی صادر نموده اند.

- فقط به اختلافات حقوقی دولت ها رسیدگی کرده اند.

- قاطعیت رأی و عدم موجودیت تجدید نظر خواهی بر فیصله های صادره.

هر چند نقاط اشتراک زیادی در کار و ماهیت هر دو محکمه دیده می شود؛ اما در بسا

موارد باهم تفاوت‌های کلی نیز داشته اند که اینک مختصر بیان می‌گردد:

- محکمه بین المللی عدالت رکن اصلی و قضایی سازمان ملل متحد است. لذا اساسنامه آن جزء لاینفک منشور قرار دارد؛ اما محکمه قبلی رکنی از جامعه ملل نمی‌باشد؛ بلکه یک نهاد قضایی مستقل از جامعه محسوب می‌شود.
- عضویت در سازمان ملل متحد مترادف است با عضویت در محکمه بین المللی عدالت؛ اما عضویت در جامعه ملل الزاماً به معنی عضویت در محکمه دایمی نبود.
- عضویت در محکمه دایمی فقط برای دولت‌های عضو جامعه ملل مفتوح بود؛ اما عضویت در محکمه بین المللی عدالت برای تمام دولت‌ها با شرایطی که در منشور ذکر شده میسر است.
- تقاضای رأی مشورتی از محکمه دایمی فقط برای مجمع عمومی و شورای جامعه ملل میسر بود، در حالی که در محکمه بین المللی عدالت علاوه از دو رکن فوق، دیگر ارکان سازمان ملل متحد نیز می‌توانند رأی مشورتی درخواست نمایند.
- ضمانت اجرایی فیصله‌های محکمه دایمی بسته‌گی داشت به حسن نیت کشور محکوم علیه؛ اما ضمانت اجرایی فیصله‌های محکمه بین المللی عدالت وابسته به همکاری شورای امنیت است.

- روش و موارد اصلاح اساسنامه محکمه دایمی دقیقاً پیش بینی نشده بود؛ اما اساسنامه محکمه بین المللی عدالت به این موضوع صراحتاً پرداخته است. (موسی زاده؛ ۱۳۸۸: ۳۹۰)

تأسیس محکمه جدید به جای محکمه دایمی بین المللی

محکمه دایمی بین المللی عدالت که در سال ۱۹۲۰ میلادی توسط جامعه ملل ایجاد شده بود در ۱۸ اپریل ۱۹۴۶ با انحلال جامعه ملل این محکمه هم منحل گردید. محکمه بین المللی عدالت بلافاصله پس از انحلال محکمه دایمی جایگزین آن شد و هم اکنون نیز به فعالیت خود در شهر دنهاگ هالند ادامه می‌دهد. اساسنامه محکمه جدید همان اساسنامه محکمه دایمی است و حتی آیین دادرسی محکمه دایمی هم بدون هیچ گونه تغییر اساسی اقتباس شد. با گذشت سال‌ها قواعد جدید آیین دادرسی توسط محکمه جدید اتخاذ شده؛ اما اساسنامه محکمه هیچ تغییر نکرده است. اولین جلسه محکمه بین المللی عدالت در اپریل ۱۹۴۶ در لاهه تشکیل شد و نخستین پرونده‌ی که در این نهاد رسیده‌گی شد، مربوط به تنگه کورفو میان آلبانی و انگلستان بود که در ماه می ۱۹۴۷ مطرح شد. (بیگدلی؛

(۱۳۸۷: ۱۷۶)

محکمه مذکور مطابق اساسنامه مرکب است از پانزده قاضی که توسط شورای امنیت و مجمع عمومی سازمان ملل متحد برای ۹ سال به روش اکثریت آرا انتخاب می‌گردند. در گزینش قضات محکمه معیار تخصص در حقوق بین الملل، مهارت کافی در مسلک قضا، شهرت نیک، سابقه قضایی در مراجع عدلی کشور، کاندیدا و نماینده‌گی از یک نظام بزرگ حقوقی جهان در نظر گرفته می‌شود. (صفدری؛ ۱۳۴۲: ۶۷۴)

قضات محکمه لاهه

محکمه مذکور از ۱۵ قاضی که نباید دارای تابعیت مشابهی باشند تشکیل می‌شود. قضات از میان اشخاصی انتخاب می‌شوند که دارای مشاغل مهم قضایی بوده اند، یا از حقوقدانان و برجسته‌گان حقوق بین الملل باشند. این افراد باید در کشور خود نیز از اعتبار معنوی قابل ملاحظه‌یی برخوردار باشند.

قضات محکمه باید نماینده نظام‌های مهم حقوقی، مهم‌ترین اسلوب‌های قضایی جهان و تمدن‌های بزرگ بشری محسوب شوند، نه نماینده دولت‌های خویش؛ بنابراین دولت‌ها حتی در انتخاب قضات ندارند و این افراد تابع دستورات دول خویش نیستند. بر اساس اساسنامه محکمه، ترکیب قضات باید منعکس‌کننده شکل‌های اصلی تمدن بشری و نظام‌های حقوقی اصلی دنیا باشد. این به آن معنی است که قضاتی از سیستم‌های حقوقی نظام‌های کامن لا، رومن جرمنی، اسلام، حقوق سوسیالیستی و سایر نظام‌های بزرگ جهان در ترکیب قضات قرار دارند. هرچند قانونی در این زمینه وجود ندارد؛ اما توزیع متناسب ژئوپولیتیکی قضات همواره رعایت شده است.

روسیه، ایالات متحده امریکا، فرانسه و بریتانیا از زمان تأسیس محکمه تاکنون به طور پیوسته هر کدام یک قاضی در محکمه بین‌المللی عدالت داشته‌اند. چین تنها عضو دایم شورای امنیت است که بین سال‌های ۱۹۶۷ تا ۱۹۸۴ هیچ قاضی چینی را برای عضویت در این نهاد معرفی نکرد. قضات از بین خود یک رئیس و یک نایب رئیس انتخاب می‌کنند. برکناری قاضی فقط با رأی تمام قضات دیگر ممکن است که این اتفاق تاکنون نیفتاده است. چنانچه دولت طرف اختلاف فاقد قاضی با ملیت خود در محکمه باشد این حق را دارد که یک قاضی اختصاصی فقط برای آن مورد خاص تعیین کند، ضرورتی هم ندارد که این قاضی تبعه دولتی باشد که او را برمی‌گزینند. حکم محکمه لاهه با رأی اکثریت قضات حاضر در

جلسه صادر می‌شود و اگر رای برابر باشد نظر رئیس محکمه تعیین کننده است. (بیگدلی؛ ۱۳۸۷:۵۲۱)

باید یاد آور شد که انتخاب قضات محکمه در یک پروسه دو مرحله‌یی صورت می‌گیرد: ۱. در مرحله نخست، گروه‌های ملی که در محکمه دایمی داورى عضویت دارند؛ پس از مشورت با مراجع ملی، مانند محاکم عالی، دانشکده‌های حقوق، کانون‌های وکلا و نهادهای مدنی، ۴ نفر را به عنوان کاندیدا به دبیرکل سازمان ملل متحد معرفی می‌کنند که از این چهار نفر، نباید بیش از ۲ نفر آن‌ها تابعیت مشابه داشته باشند. دبیرکل سازمان ملل، فهرست این کاندیدا را به مجمع عمومی سازمان ملل متحد و شورای امنیت سازمان ملل متحد تقدیم می‌کند.

۲. در این مرحله، کاندیداها پس از کسب اکثریت مطلق آرای مجمع عمومی و شورای امنیت، به عضویت محکمه لاهه درمی‌آیند، اعضای دایم شورای امنیت در این خصوص نمی‌توانند از حق وتو استفاده کنند. مدت خدمت قضات ۹ سال است، از آنجا که اگر با اتمام ۹ سال، تمام قضات به یک‌باره تغییر پیدا کنند به دوام و استمرار آن لطمه می‌خورد، هر سه سال یک بار، ۵ نفر از قضات با انقضای مأموریت ۹ ساله خویش تغییر می‌کنند. قضات محکمه غیرقابل عزل اند؛ مگر آنکه اعضای محکمه به اتفاق آراء، رأی دهند که یک عضو فاقد شرایط مقرر است.

صلاحیت محکمه بین‌المللی عدالت

صلاحیت محکمه اساساً به دو بخش تقسیم می‌گردد: نخست، صلاحیت ترافعی که در خصوص حل اختلافات دولت‌ها به شکل صدور حکم استفاده می‌نماید. دوم، صلاحیت مشورتی که به منظور ارائه مشوره‌های حقوقی و پاسخ به سوالات اشخاص حقوق بین‌الملل به کار می‌برد. (کارو؛ ۱۳۸۴: ۱۴۴) طبق اساسنامه محکمه مذکور، کلیه دعاوی که اصحاب دعوا به محکمه ارجاع نمایند درین نهاد قابل رسیده‌گی دانسته می‌شود. (اساسنامه محکمه لاهه؛ ماده ۳۴) هرچند در اساسنامه محکمه بین‌المللی عدالت نگاشته شده که صلاحیت رسیده‌گی کلیه دعاوی را که اصحاب دعوا به آن ارجاع کنند دارد؛ اما در عمل صلاحیت محکمه از چند جهت محدود شده است که قرار ذیل است:

الف- از حیث اصحاب دعوا، یعنی صرفاً دولت‌ها می‌توانند طرف دعوا در محکمه باشند و از صلاحیت ترافعی مستفید گردند. درین خصوص باید تذکر داد که نه تنها دولت‌های عضو

بلکه دولت‌های غیر عضو محکمه که صلاحیت آن را طی یک توافقنامه از قبل پذیرفته باشند می‌توانند دعاوی خویش را به محکمه طرح نمایند.

ب- به خاطر رسیده‌گی به دعوا رضایت طرفین شرط اصلی بوده و محکمه به شکایت یک جانبه یک کشور رسیده‌گی نخواهد کرد.

ج- از حیث مجرای کسب رضایت دولت‌ها، درین رابطه می‌شود به صلاحیت اجباری محکمه که عبارت از توافق قبلی کشورها مبنی بر ارجاع دعوا به آن و به صلاحیت اختیاری محکمه که بعد از وقوع دعوا این مرجع را انتخاب می‌کنند اشاره کرد.

د- از حیث موضوع دعوا، به این مفهوم که محکمه صرفاً به اختلافات حقوقی رسیده‌گی می‌کند و هر اختلافی که ماهیت سیاسی داشته باشد از حوزه صلاحیت محکمه خارج خواهد بود. موضوعاتی که در محکمه قابل طرح اند عبارت اند از:

- هرگاه در خصوص مواد یک معاهده طرفین آن اختلاف نظر داشته باشند محکمه صلاحیت تفسیر آن معاهده را خواهد داشت.

- هر موضوعی که به حقوق بین المللی مربوط باشد؛ مثل اختلافات ارضی، نقض قرارداد های تجاری که بین دولت‌ها باشد، حقوق دریا ها، مسایل مربوط به حفظ محیط زیست و غیره.

- هر عملی که در صورت ثبوت نقص یک تعهد بین المللی شمرده شود؛ مثلاً اگر کشوری مدعی است که طرف مقابل آن آغازگر جنگ و متجاوز است در صورت ثبوت این امر طرف متجاوز مکلف به پرداخت غرامت جنگی خواهد بود.

- نوع و میزان غرامتی که باید در قبال نقص تعهد بین المللی پرداخت شود.

باید یاد آور شد که صلاحیت محکمه در خصوص رسیده‌گی به موضوعات مختلط (سیاسی- حقوقی) محدود به قسمت حقوقی موضوع می‌باشد؛ به این معنی که آن بخش اختلاف که سیاسی است توسط شورای امنیت رسیده‌گی شده و بخشی که حقوقی است در صلاحیت محکمه قرار خواهد گرفت. شورای امنیت و محکمه هر دو از ارکان سازمان ملل متحد بوده که وظایف آنها در تضاد با یکدیگر نیست. (شاو؛ ۱۳۷۴: ۳۶۹)

آرای محکمه بین المللی عدالت

آرای محکمه تنها نسبت به کشورهای طرف دعوا و در موردی که موضوع حکم بوده‌اند لازم‌الاجرا است (ماده ۵۹ اساسنامه). هم‌چنین آرای صادره از اعتبار امر مختومه برخوردار است و قابل تجدیدنظر نمی‌باشد.

طرفین دعوی مطابق بند ۱ ماده ۹۴ منشور سازمان ملل و ماده ۵۹ اساسنامه محکمه، متعهد به متابعت از آرای محکمه‌اند. در صورت بروز اختلاف در معنی و حدود حکم، محکمه بنا به درخواست هر یک از طرفین رأساً حق تفسیر رأی خود را دارد؛ چنانچه کشوری از اجرای تعهداتی که به موجب رأی صادره از محکمه متوجه آن می‌گردد استنکاف کند، طرف دیگر حق خواهد داشت، به شورای امنیت شکایت کند و شورای امنیت در صورت ضرورت توصیه و یا تصمیماتی اتخاذ می‌نماید. نکته قابل توجهی که در این خصوص وجود دارد، این است که اگر یکی از اعضای دایم شورای امنیت در محکمه محکوم شود و به رأی عمل نکند و موضوع به شورا بکشد، آنگاه آن عضو دایم خواهد توانست با استفاده از حق وتوی خود، عملاً رأی محکمه را بی اثر کند و این، به دور از موازین انصاف و عدالت است.

بر اساس آیین دادرسی و اساسنامه محکمه، رسیده‌گی به هر دعوی، مستلزم سه مرحله کلی خواهد بود:

۱. ابتدا باید دادخواست خواهان دعوی یا موافقتنامه طرفین دعوا به مدیر دفتر محکمه تقدیم و در دفتر مخصوص ثبت شود.

۲. بخش عمده‌یی از جریان رسیده‌گی به پرونده به صورت کتبی است؛ به این صورت که خواهان، خواسته خود را به صورت کتبی تقدیم محکمه می‌کند و محکمه آن را به طرف مقابل (خوانده) می‌فرستد و از او جواب می‌خواهد. این مرحله که تبادل لوایح نامیده می‌شود، ممکن است بسیار طولانی شود و طرفین دعوی بارها به رد و بدل کردن لایحه بپردازند.

۳. در مرحله شفاهی وکلا، کارشناسان و نماینده‌گان طرفین دعوی در جلسه رسیده‌گی حاضر می‌شوند و به صورت رو در رو و شفاهی با یکدیگر مذاکره می‌کنند. جلسه رسیده‌گی محکمه، علنی خواهد بود؛ مگر آنکه خود محکمه یا طرفین، خواستار غیر علنی بودن آن باشند؛ پس از این مرحله قضات محکمه گرد هم می‌آیند تا پس از مشورت با هم رأی خود را صادر کنند. (مواد ۴۰ الی ۴۳ اساسنامه محکمه)

نتیجه گیری

اختلافات ناشی از تفسیر و به اجراء گذاری قواعد حقوق بین الملل یک امر اجتناب ناپذیری تلقی شده و برای حل چنین اختلافاتی وجود محکمه بین المللی عدالت به عنوان مرجع قضایی مستقل یک ضرورت جدی تلقی می گردد. محکمه مذکور توانسته نقش بسیار مهمی را در حل منازعات بین المللی ایفا نماید و از وقوع درگیری هایی به شکل مفید آن جلوگیری به عمل آورد. گسترش روابط دولت ها در عرصه های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی سبب گردیده تا حجم اختلافات بین المللی نیز افزایش یابد، بناءً در صورت نبود مراجع قضایی بین المللی این اختلافات به درگیری های نظامی منجر شده و نظم نسبی جامعه جهانی برهم خواهد خورد؛ از این رو بسیاری از حقوقدانان بین المللی را عقیده بر این است که برای کار آمد ساختن تعاملات بین المللی و بهینه سازی همراه با پشتوانه حقوق بین الملل، روند حل و فصل اختلافات بین المللی باید به سوی مسالمت آمیز آن با عملکرد قضایی یعنی سیستمی کاملاً غیر جانب دارانه و کمتر سیاسی پیش رود و لازمه این کار ایجاد و تقویت مراجع مستقل و کار آمد قضایی بین المللی و در گرو همکاری های همسان و بدون اعمال قدرت در عرصه بین الملل است.

با توجه به صلاحیت ترافیعی که به محکمه بین المللی عدالت توسط اساسنامه آن داده شده نهاد مذکور توانسته است در حل اختلافات حقوقی میان کشور موفقیت های چشمگیری حاصل نماید. سازمان ملل متحد و به خصوص شورای امنیت همواره از فیصله های محکمه حمایت نموده و کشور ها را به ارجاع دعوای خویش به محکمه مذکور توصیه نموده است.

با اینکه محکمه بین المللی به هدف حل اختلافات به روش مسالمت آمیز مبتنی بر قواعد حقوق بین المللی ایجاد شده و انتظار می رود با حفظ بی طرفی و تحقق عدالت و به دور از ملاحظات سیاسی عمل کند؛ اما هنوز راه درازی در پیش است تا فیصله های محکمه از ملاحظات قدرت های بزرگ در امان بوده و کشور ها با حسن نیت به احکام صادره محکمه اعتبار و احترام قایل شوند.

از بدو تأسیس تا کنون اضافه از یکصد و پنجاه قضیه به محکمه مذکور غرض رسیده گی و اظهار نظر ارجاع شده است. رسیده گی به دعوای کانال کورفو در سال ۱۹۴۹، قضیه پناهنده گی بین پرو کلمبیا در ۱۹۵۰، دعوای بورگینه فاسو در مقابل ناجیریا در سال

۲۰۱۳، قضیه قانونی بودن استفاده از زور در دعوا بین یوگوسلاوی و جرمنی در ۱۹۹۹ و ده ها قضیه دیگر از دست آوردهای این نهاد قضایی است. (کاسسه؛ ۱۳۸۵: ۲۸۲)

منابع

الف- کتب

۱. بیگدلی، رضا ضیایی. (۱۳۸۷). **حقوق بین الملل عمومی**. تهران: گنج دانش.
۲. شاو، ملکم. (۱۳۷۴). **حقوق بین الملل**. ترجمه محمد حسین وقار. تهران: مؤسسه اطلاعات.
۳. صفدری، محمد. (۱۳۴۲). **حقوق بین الملل عمومی**. تهران: دانشگاه تهران.
۴. کاسسه، آنتونیو. (۱۳۸۵). **حقوق بین الملل**. ترجمه حسین شریفی طراز کوهی. تهران: نشر میزان.
۵. کارو، دومینیک. (۱۳۸۴). **حقوق بین الملل عمومی**. ترجمه مصطفی، تقی زاده انصاری. تهران: نشر قومس.
۶. موسی زاده، رضا. (۱۳۸۸). **بایسته های حقوق بین الملل عمومی**. تهران: نشر میزان.
۷. موسی زاده، رضا. (۱۳۸۵). **سازمانهای بین المللی**. تهران: نشر میزان.
۸. مقتدر، هوشنگ. (۱۳۷۳). **تحولات سازمان ملل متحد**. تهران: بی نا.

ب- قوانین

۱. اساسنامه محکمه بین المللی عدالت. مصوبه سال ۱۹۴۵.
۲. منشور سازمان ملل متحد. مصوبه سال ۱۹۴۵.